

Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т.Г.Шевченка

Кафедра історії України, археології та краєзнавства

"ЗАТВЕРДЖУЮ"

Завідувач

кафедри

Острянко А.М.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Історія Чернігово-Сіверщини

Галузь знань – 01 Освіта / Педагогіка

Спеціальність – 014 Середня освіта (Історія)

Освітня програма: Середня освіта (Історія)

2020 – 2021 навчальний рік

Робочу програму розглянуто та схвалено на засіданні кафедри історії України, археології та краєзнавства

Протокол № 1 від “1” вересня 2020 року.

Розробник: Ясновська Л.В., доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства, кандидат історичних наук, доцент

Мова навчання – українська.

Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 4	Галузь знань 01 Освіта / Педагогіка	Обов'язкова	
	Спеціальність 014 Середня освіта (Історія)_		
		Рік підготовки:	
Змістових модулів 4		1-й	2-й
		Семестр	
Загальна кількість годин – 120		1-й	3-й
		Лекції	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 40 самостійної роботи студента – 80	Освітній ступінь: магістр	20 год.	8 год.
		Практичні, семінарські	
		10 год.	6 год.
		Лабораторні	
		-	-
		Самостійна робота	
		90 год.	106 год.
		Індивідуальні завдання -	
Вид контролю: залік			

Метою викладання навчальної дисципліни «Історія Чернігово-Сіверщини» є всебічне та об'єктивне різнопланове вивчення історії нашого регіону у контексті загальної історії України.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Історія Чернігово-Сіверщини» є:

- ознайомлення з основними фактами та подіями історії регіону;
- закріплення та поглиблення здобутих у середніх навчальних закладах знань про історичний поступ народів, які проживали в різний час на її території;
- розвиток навичок наукового аналізу, спрямованих на забезпечення самостійного осмислення закономірностей історичного процесу;
- оволодіння практичними навичками роботи з історичними джерелами і науковою літературою;
- вироблення уміння правильно оформляти методологічний і технічний інструментарій наукових досліджень;

- пробудження і розвиток інтересу до рідного краю, виховання любові та поваги до його культури, звичаїв, традицій, історичного минулого.

Тематичний план

Змістовний модуль I. Давня історія Чернігово-Сіверщини (від найдавніших часів до середини XIII ст.)

Вступ

Предмет та завдання курсу «Історія Чернігово-Сіверщини». Хронологічні та територіальні рамки. Періодизація історії регіону. Характеристика джерельної бази. Етапи історіографічного вивчення Чернігово-Сіверщини.

Тема 1. Чернігівщина в епоху первіснообщинного ладу

Заселення території сучасної Чернігівщини в епоху палеоліту. Палеолітичні стоянки Пушкарі, Чулатов, Погон. Відкриття і дослідження Мезинської палеолітичної стоянки.

Мезоліт на Чернігівщині. Характеристика неолітичних стоянок на території краю. Поселення трипільської культури. Епоха бронзи. Поселення Пустинка. Залізний вік на території Чернігов-Сіверщини. Пам'ятки скіфського періоду. Юхнівська культура та її пам'ятки на теренах краю

Ранні слов'яни на території Чернігівщини. Поселення зарубінецької, черняхівської, київської та колочинської археологічних культур. Характеристика поселень волинцевської та роменської культур. Сіверяни. Літописні джерела про розселення сіверян. Суспільно-політичний устрій. Релігійні уявлення. Матеріальна культура.

Тема 2. Чернігово-Сіверська земля у добу Київської Русі.

«Повість минулих літ» про приєднання Олегом до складу Київської Русі літописного племені сіверян. Соціально-економічний розвиток Чернігово-Сіверського князівства у складі Київської Русі. Основні господарські заняття населення: землеробство, скотарство, розвиток промислів та ремесел. Соціальна структура населення князівства. Торгівельні зносини. Вірування, звичаї та обрядовість. Літописні міста Чернігово-Сіверської землі та їх археологічне вивчення.

Перші літописні згадки про Чернігів. Версії походження назви міста Чернігова. Етапи формування давнього міста. Топографія Чернігівського дитинця.

Значення Лиственської битви для формування території Чернігівського князівства. Генеалогія чернігівських князів. Любецький з'їзд та його наслідки. Удільні князівства Чернігово-Сіверської землі.

Змістовний модуль II. Чернігово-Сіверщина під владою татаро-монголів, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Московії. Історичний поступ регіону часів Гетьманщини.

Тема 3. Чернігово-Сіверська земля під владою татар та у складі Великого князівства Литовського.

Етапи перебування Чернігово-Сіверщини під владою Золотої Орди та їх характеристика. Перші набіги монголо-татар на територію Чернігово-Сіверщини. Події жовтня 1239 р. на Чернігівщині. Особливості розвитку Чернігово-Сіверщини під монголо-татарським ігом. Наслідки панування монголо-татар на Чернігівщині в оцінках істориків.

Причини входження земель південної Русі до складу Великого князівства литовського. Процес включення території Чернігово-Сіверщини до складу ВКЛ. Питання дати включення сіверських земель до складу ВКЛ в українській історіографії. Внутрішнє життя князівства за часів ВКЛ: структура влади, соціально-економічний розвиток. Територія Чернігово-Сіверщини за часів Великого князя литовського Ольгерда. Чернігівській князь Свидригайло.

Тема 4. Чернігівська земля наприкінці XV – у першій половині XVII ст.

Обґрунтування російським царем Іваном III своїх претензій на територію Чернігово-Сіверщини. Московсько-литовські відносини наприкінці XV ст. Включення території Чернігово-Сіверщини до складу Московського царства. Вічний мир 1508р. Розгортання воєнного протистояння на території Чернігово-Сіверщини в ході Лівонської війни.

Політико-адміністративні заходи московських царів у краї. Соціально економічний розвиток. Повстання Івана Болотнікова (1606 р.). Воєнні дії на землях краю між Московською державою та Польщею.

Підписання Деулінського перемир'я (1618 р.). Смоленська війна і підписання Полянівського договору. Адміністративно-територіальний поділ краю у складі Речі Посполитої. Характеристика соціально-економічного розвитку. Магдебурзьке право та його поширення на міста краю. Особливості релігійної ситуації на Чернігівщині у першій половині XVII ст.

Тема 5. Чернігово-Сіверщина у другій половині XVII–XVIII ст.

Національна визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького на Чернігівщині. Білоцерківський договір та доля Чернігівського воєводства. Доля Чернігівського воєводства за Гадяцьким договором (1658 р.) Територіально-адміністративний поділ краю доби Гетьманщини. Найвидатніші чернігівські полковники. Дем'ян Многогрішний. Василь Дунін-Борковський. Павло Полуботок.

Соціально-економічне життя краю. Структура землеволодіння. Соціальне верстви суспільства. Юридичне оформлення кріпосного права на Лівобережжі.

Гетьманські столиці Батурин та Глухів. Іван Мазепа і Чернігівщина. Гетьман К. Розумовський. Ліквідація гетьманського правління. Зміни в адміністративно-територіальному поділі регіону наприкінці XVIII ст.

Культура Чернігово-Сіверщини доби Гетьманщини. Церковна історія регіону другої половини XVII – кінця XVIII ст. Архієпископ Лазар Баранович. Чернігівська друкарня. Пам'ятки козацького барокко на Чернігівщині. Козацьке літописання. Діяльність Чернігівського колегіуму (1700–1786 рр.).

Змістовний модуль III. Історія входження Чернігово-Сіверщини до складу Російської імперії. Чернігівщина на початку ХХ ст.

Тема 6. Чернігівщина у ХІХ ст.

Утворення Чернігівської губернії (1802 р.). Структура адміністративної, судової влади. Формування бюрократичного апарату. Чернігівські губернатори. Фінансова система. Спеціалізація районів Чернігівської губернії у промисловому відношенні.

Зміни в економічному житті краю. Етнічний склад населення області. Соціальна структура. Особливості правового положення різних станів.

Участь Чернігівського ополчення у французько-російській війні 1812 р. Єрмолай Четвертаков. Осередки декабристів на Чернігівщині. Кирило-Мефодіївське товариство і Чернігівщина. Чернігівська громада. Діяльність «Просвіти» на Чернігівщині. Видатні діячі суспільно-політичного руху.

Становище освіти на території краю у ХІХ ст. Архітектура. Сокиринський та Качанівський палаци. Театр. Кобзарство на Чернігівщині. Друкарська справа. Внесок Марії Заньковецької у розвиток українського театру. Олександра Білозерська та Софія Русова. Пантелеймон Куліш. Пилип Морачевський. Ілля Шраг та О. Русов.

Тема 7. Чернігівщина у добу визвольних змагань .

Лютнева революція в Росії та її відгомін на Чернігівщині. Зміни в структурі політичної влади. Результати виборів до Всеросійських Установчих Зборів по Чернігівській губернії. Діяльність органів Центральної Ради на Чернігівщині. Проголошення радянської влади у Чернігові 19 січня 1918 р. Окупація Чернігівщини німецькими військами. Чернігівщина при Гетьманському режимі та при Директорії. Глухівська селянська повстанська республіка. Розвиток культури на Чернігівщині за доби національних змагань.

Змістовний модуль IV. Чернігівщина у радянські часи. Новітня історія краю

Тема 8. Чернігівщина у довоєнну добу.

Територіально-адміністративне районування краю при радянському режимі. Ліквідація губернії. Утворення Чернігівської області (жовтень 1932 р.). Індустріалізація, колективізація та голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині. Сталінський терор щодо наукової інтелігенції краю. Процеси українізації на Чернігівщині.

Тема 9. Розвиток Чернігівщині в умовах системної кризи 50-80-х рр. ХХ ст.

Втрати Чернігівщини у радянсько-німецькій війні. Відбудова економіки краю. Голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині за спогадами очевидців. Суспільно-політичне життя. Культура Чернігівщині у повоєнний час.

ХХ з'їзд КПРС та особливості лібералізації суспільного життя на Чернігівщині. Доба «застою» у краї. Розвиток радгоспної системи та її специфіка у регіоні. Занепад сільського господарства Чернігівщини. Чернігівці учасники Афганської війни. Аналіз тогочасної преси. Культура.

«Перебудовчі» процеси і Чернігівщина. Формування опозиції офіційно існуючій владі. Діяльність чернігівських осередків Народного Руху та їхній внесок у розгортання провінційної революції.

Тема 10. Чернігівщина на сучасному етапі

Територія, населення, природні умови сучасної Чернігівської області. Структура влади. Політична структура сучасної Чернігівщини. Етнічний склад населення.

Особливості соціально-економічного життя. Екологічні проблеми сучасної Чернігівщини. Розвиток промисловості в регіоні.

Система освітніх закладів. Культурне життя. Музеї. Туристичні маршрути. Чернігівщина літературознавча.

Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усьог о	у тому числі					усьог о	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Змістовий модуль 1.												
Давня історія Чернігово-Сіверщини (від найдавніших часів до середини XIII ст.)												
1. Вступ. Історія Чернігово-Сіверщини як навчальний предмет	6	1				5	8					8
Тема 2. Чернігівщина в епоху первіснообщинного ладу.	11	1				10	9	1				8
Тема 3. Чернігово-Сіверська земля у добу Київської Русі	14	2	2			10	10		2			8
Разом за змістовим модулем 1	25	4	2			25	27	1	2			24
Змістовий модуль 2. Чернігово-Сіверщина під владою татаро-монголів, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Московії. Історичний поступ регіону часів Гетьманщини												
Тема 1. Чернігово-Сіверська земля під владою Золотої Орди та у складі Великого князівства Литовського (друга половина XIV – перша половина XVI ст.)	11	1				10	9	1				8
Тема 2. Чернігівська	11	1				10	11	1	2			8

земля наприкінці XV – у першій половині XVII ст.												
Тема 3. Чернігівщина у часи Гетьманщини друга половина XVII – XVIII ст..	12	2	2			18	9	1				8
Разом за змістовим модулем 2	34	4	2			28	29	3	2			24
Змістовий модуль 3. Історія входження Чернігово-Сіверщини до складу Російської імперії. Чернігівщина на початку XX ст.												
Тема 1. Чернігівщина у XIX ст.	13	2	2			9	15	1				14
Тема 2. Історія Чернігівщини у добу визвольних змагань початку XX ст.	10	2				8	13	1				12
Разом за змістовим модулем 3	23	4	2			17	28	2				26
Змістовий модуль 4. Чернігівщина у радянські часи. Новітня історія краю												
Тема 1. Чернігівщина у довоєнну добу	7	2				5	9	1				8
Тема 2. Радянсько-німецька війна та її відгомін на Чернігівщини	9	2	2			5	10		2			8
Тема 3. Розвиток краю в умовах системної кризи 50-80-х рр. XX ст.	7	2				5	9	1				8
Тема 4. Чернігівщина на сучасному етап	9	2	2			5	8					8
Разом за змістовим модулем 4	32	8	4			20	34	2				32
Усього годин	120	20	10			90	120	8	6			106

Тематика практичних занять.

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Чернігово-Сіверська земля IX–XIII ст.	2
2	Чернігівщина у середині XVII–XVIII ст.	2
3	Громадсько-політичне, наукове та культурне життя Чернігівщини у XIX – початку XX ст.	2
4	Чернігівщина в роки радянсько-німецької війни	2
5	Чернігівщина у 80–90-х рр. XX ст.	2

Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Давня історія Чернігово-Сіверщини (від найдавніших часів до середини XIII ст.)	25
2	Чернігово-Сіверщина під владою татаро-монголів, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Московії. Історичний поступ регіону часів Гетьманщини	28
3	Історія входження Чернігово-Сіверщини до складу Російської імперії. Чернігівщина на початку XX ст.	17
4	Чернігівщина у радянські часи. Новітня історія краю	20
	Разом	90

Перелік питань, що виносяться на самостійне опрацювання

- Музичний комплекс з кісток мамонта з Мезинської палеолітичної стоянки.
- Суспільні відносини часів палеоліту.
- Реконструкції зовнішнього вигляду людини часів палеоліту.
- Поширення слов'янських археологічних культур на території Чернігівщини.
- Літературні пам'ятки («Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово про князів», «Ходіння» ігумена Данила та інші).
- Чернігівські святі києворуської доби.
- «Слово о полку Ігоревім» – сучасна джерелознавча оцінка.
- Легенди чернігівського краю.
- Чернігів – столиця князівства.
- Дослідження літописних міст Чернігово-Сіверщини.
- Чернігівська фортеця.
- З історії утворення полків та сотень Чернігово-Сіверщині (за вибором)
- Найвідоміші Чернігівські та Ніжинські полковники.
- Книгодрукування на Чернігово-Сіверщині у другій половині XVII – XVIII ст.
- Архітектура українського бароко на Чернігівщині.
- Гетьманські столиці (Батурин, Глухів).
- Гетьман Іван Мазепа та його доба.
- Останній гетьман К. Розумовський
- Найвідоміші жінки Гетьманщини уродженці Чернігівщини.
- Чернігівці у Братстві тарасівці
- Громадська діяльність Михайла Коцюбинського у Чернігові
- «Чернігівський листок» Леоніда Глібова
- Чернігів XIX ст. на старих фотографіях
- Діяльність ОУН – УПА на Чернігівщині.
- Внесок чернігівців у визволення країн Європи (1944 – 1945 рр.).
- «Чернігівська Січ»: утворення та діяльність.
- Олена Білевич – життя опалане війною.
- Корюківська трагедія.
- Екологічні проблеми сучасної Чернігівщини та шляхи їх вирішення.
- Новітні туристичні маршрути Чернігівщини
- Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка – історія створення та сучасне життя.

Методи навчання

Основні методи навчання: словесний метод (лекція, дискусія, бесіда); практичний метод (лабораторні та практичні заняття); наочний метод (метод ілюстрацій і метод демонстрацій); робота з навчально-методичною літературою (конспектування, тезування, анотування, рецензування, складання реферату); відеометод у сполученні з новітніми інформаційними технологіями та комп'ютерними засобами навчання (дистанційні, мультимедійні); самостійна робота (розв'язання програмних завдань); науково-дослідна робота студентів.

Методи контролю

Основні методи контролю: усне та письмове поточне опитування, індивідуальні завдання; доповіді; студентські презентації виконаних завдань, екзамен.

Засоби діагностики результатів навчання

Активна робота на лекційних та практичних заняттях; виконання поточних самостійних робіт; звіти, реферати, есе; студентські проекти, презентації та виступи на наукових заходах; усна відповідь; письмова робота

Критерії оцінювання результатів навчання

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проекту), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
83 – 89	B	добре	
75 – 82	C		
68 – 74	D	задовільно	
60 – 67	E		
35 – 59	Fx	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Форми контролю навчальних досягнень

	Поточне оцінювання та самостійна робота					Підсумковий екзамен	Сума
	Змістовий модуль 1	Змістовий Модуль 2	Змістовий модуль 3	Змістовий модуль 4			
Тема	T1	T2	T3	T4	T5	25	100
Бали	15	15	15	15	15		

Методичне забезпечення

1. Навчальна програма
- 2.Робоча програма навчальної дисципліни
3. Перелік рекомендованої літератури з курсу
4. Методичні матеріали до практичних занять
5. Теми питань для самостійного опрацювання.
6. Перелік питань на підсумковий контроль знань (екзамен).

Рекомендована література

Основна література:

1. Адміністративно-політичний устрій Лівобережної України 50-х рр. XVIII ст. К., 1990.
2. Бойко В., Демченко Т., Онищенко О. 1917 рік на Чернігівщині. Чернігів, 2003.
3. Бойко М., Лазаренко В. Нариси з історії Чернігівщини. Чернігів, 2002. Вип. IV.
4. Бойко М., Євстратов В. Нариси з історії Чернігівщини: від найдавніших часів до наших днів. Чернігів, 1997.
5. Вечерський В. Пам'ятки архітектури та містобудування Лівобережної України. К., 2005.
6. Віроцький В. Храми Чернігова. К., 1998.
7. Голодомор на Чернігівщині 1932–1933: спогади очевидців. Чернігів, 2003.
8. Греченко Г. Репресовані освітяни Чернігівщини. Чернігів, 2003.
9. Демченко Т. Колективізація та голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині. Чернігів, 2007.
10. Демченко Т., Онищенко В. Нариси з історії Чернігівщини. Чернігівщина на початку XX ст. Чернігів, 1997.
11. Дорошенко Д. Коротенька історія Чернігівщини. Чернігів, 2002.
12. История городов и сел Украинской РСР. Черниговская область. К., 1983.
13. Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Ніжин, 2007.
14. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. К., 1972.
15. Коваленко О. Павло Полуботок – політик і людина. Чернігів, 1996.
16. Кондратьев І. Під Литвою, Московю і Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – XVII ст.). Чернігів, 2005.
17. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648 рр. К., 2006.
18. Рахно О. Чернігівські земці (історико-бібліографічні нариси). Чернігів, 2009.
19. Репресоване краєзнавство. К., 1990.
20. Реабілітовані історією. Чернігівська область. Книга 1 – 3. К., 2009 – 2016.

21. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998.
22. Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Чернигов, 2006.
23. Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. К., 1990.
24. Черниговщина в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 г. К., 1978.
25. Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів, 2007.

Допоміжна література:

1. Адруг А. Писанки Чернігівщини: історія і сучасність. Чернігів, 2005.
2. Археологічні старожитності Подесення. Чернігів, 1995.
3. Баран В. Давні слов'яни. К., 1998.
4. Беляева С. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV вв. К., 1982.
5. Беляева В. Дослідження пам'яток кам'яного віку біля с. Пушкарі на Чернігівщині. Друга Чернігівська обласна конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. Чернігів, 1988. Вип. II.
6. Бибииков С. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. К., 1981.
7. Благоверные князья и святые земли Черниговской. Чернигов, 2007.
8. Бондар О. Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII століттях. Чернігів, 2014.
9. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст. Київ, 2015.
10. Боротьба за незалежність України у 1989-1992 рр: Чернігівська крайова організація Народного Руху України за перебудову. Збірник документів і матеріалів. Чернігів: «Чернігівські обереги», 2009. 432 с.
11. Васюта О. Сторінки музичної освіти Чернігівщини. Чернігів, 2003.
12. Груша А., Дуля М. З історії медицини Чернігівщини. Чернігів, 1999.
13. Даниленко В. Неоліт України. К., 1969.
14. Дем'яненко Р. Легенди та перекази Сіверського краю. Кроки століть. Чернігів, 2011.
15. Добриця О. Чернігівські князі. Чернігів, 1992.
16. Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII – XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2000. № 2.
17. Зайцев А. Черниговское княжество. *Древнерусские княжества*. М., 1975.
18. Залізник Л., Моця О., Зубар В. Археологія України. К., 2005.
19. Золоте намисто Чернігівщини. К., 2002.
20. Ильинская В. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968.
21. Ильинская В., Тереножкин В. Скифия VII – IV вв. до н.е. К., 1983.
22. Каменева Т. Книгопечатание в Чернигове (1646–1818). *Проблемы источниковедения*. М., 1960. Вып. 8.
23. Каравайко Д. Матеріали юхнівської культури із фондів Чернігівського обласного історичного музею. *Археологія*. 2004. № 4.
24. Карнабіда А. Чернігів. К., 1980.
25. Коваленко В. К исторической топографии Черниговского детинца. *Проблемы археологии Южной Руси*. К., 1990.
26. Коваленко В. Основные этапы развития древнего Чернигова. *Чернигов и его округа в IX – XIII вв.* К., 1988.
27. Коваленко В. Чернігово-Сіверська земля в середньовічній історії Східної Європи. *Старий Чернігів*. Чернігів, 1993. Вип.3.
28. Кром М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV –первой трети XVI в. М., 1995. 304 с.
29. Круц В. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. К., 1977.
30. Кузнецов Г. Край непокорный. Черниговщина 1941–1945 гг. Чернигов, 1995.
31. Кузнецов Г., Новицкая Ю. Тайны древнего Чернигова и его клады. Чернигов, 2010.
32. Лазаренко В. З історії територіального районування Чернігівщини у 20 х – на поч. 30 х рр. XX ст. *Україна і Росія в панорамі століть*. Чернігів, 1998.
33. Левенок В. Юхновская культура: её происхождение и развитие. *Советская археология*. 1963. № 3.

34. Леп'явко С. Коротенька історія Чернігова. К., 2009.
35. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. К., 2012.
36. Леп'явко С. Ілюстрована історія Чернігова. К., 2013.
37. Летопись города Чернигова периода Великой отечественной войны 1941 – 1945 гг. / сост Кузнецов Г.А. Чернигов, 1992.
38. Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов Путивль. К., 1980.
39. Любецький з'їзд князів та його наслідки. К., 1993.
40. Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Выпуск 4. Черниговская область. Киев, 1988.
41. Махина Л. Из руин воскресшие монастыри Черниговщины. Чернигов, 2011.
42. Моця О., Казаков А. Древнерусский Чернигов. К., 2011.
43. Наш край в XIX ст. Чернігів, 1988.
44. Неприна В. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. К., 1976.
45. Неприна В., Зализняк Л., Кротова А. Памятники каменного века Левобережной Украины. К., 1986.
46. Описи Лівобережної України кін. XVIII – поч. XIX ст. К., 1997.
47. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. Чернігів, 1996.
48. Павленко С. Міф про Мазепу. Чернігів, 1998.
49. Пам'ять крізь віки. Фотоальбом. Чернігів, 2014.
50. Пиріг П. Чернігівщина у національно-визвольній боротьбі Богдана Хмельницького 1648 – 1654 рр. Чернігів, 1993.
51. Подесення мос: перекази, легенди, оповідки. Чернігів, 2001.
52. Приходнюк О. Степове населення України та східні слов'яни (II пол. I тис. н.е.). К., 2001.
53. Прогулки по Чернигову: туристический путеводитель. Чернигов, 2009.
54. Руденок В. Чернігів: подорож на 100 років назад. Чернігів, 2009.
55. Руденок В. Наш губернский хутор.(Чернигов в XIX ст.). Чернигов, 2002.
56. Руденок В. Тайны монастырских подземелий. Чернигов, 2003.
57. Русов О. Щоденники та спогади /Упор. О.Я. Рахно. Чернігів: «Десна Поліграф», 2011. 320 с.
58. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. Чернігів, 2007.
59. Сапон В. Таємниці назв наших міст і сіл. Чернігів, 2005.
60. Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Чернігів, 1996.
61. Сіверська скрижалі. Краєзнавчий портрет Чернігівщини. К., 2011.
62. Сіверщина inkognita. Чернігів, 2011.
63. Сіментов Ю., Яцура М. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. К., 1968.
64. Ситий Ю. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. Чернігів: Десна Поліграф, 2013. 272 с.
65. Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Чернігів, 1995.
66. Сорокин В. Чернигов в огне войны. Чернигов, 2000.
67. Спас Чернігівський: 975-річчю першої писемної згадки про Спаській собор у Чернігові присвячено. Чернігів, 2011.
68. Студьонова Л. Слідами чернігівського підпілля. Чернігів, 2007.
69. Студьонова Л. Чернігівки в житті славетних. Чернігів, 1996.
70. Студьонова Л. Чернігівське повітове земство. Ніжин, 2003.
71. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. Чернігів, 1996.
72. Тарасенко А. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Чернигов, 2013.
73. Телегін Л. Мезолітичні пам'ятки України. К., 1982.
74. Терпиловский Р. Ранние славяне Подесенья III – V вв н.е. – К., 1984.
75. Травкіна О. Чернігівський колегіум (1700 – 1786). Чернігів, 2000.
76. Українізація на Чернігівщині у 20 – 30ті рр. Зб. документів. Чернігів, 1997.
77. Хто є хто на Чернігівщині. К., 2003.
78. Черненко О. Старожитності скіфського часу в Чернігівському історичному музеї. *Друга Чернігівська обласна конф. з істор. краєзнавства.* Вип. II. Чернігів, 1988.

79. Черненко О. Чернігів XIII – XIV ст.. у світлі нових археологічних досліджень. *Сумська старовина*. 2008. Вип. XXV.
80. Черненко О., Іоаннісян О., Новик Т. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі останніх археологічних досліджень. *Слов'яни і Русь: археологія та історія*. К., 2013. С. 321-330.
81. Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К., 1988.
82. Чернігівська область. Путівник. К., 2009.
83. Чернігівська старовина. Чернігів, 1992.
84. Чернігівські Афіни. К., 2002.
85. Чернігівські шляхи Тараса. Рекомендований бібліографічний покажчик. /Упор. Л. Студьонова, І. Каганова. Чернігів, 2014. – 84 с.
86. Чернігівщина (факти, події, постаті). – Чернігів, 2003.
87. Чернігівщина *inkognita*. Чернігів, 2004.
88. Чернігівщина в роки нацистської окупації. Документи і матеріали. Упор. О.Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко. Чернігів: видавець Лозовий В.М., 2013. – 496 с.
89. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. К., 1990.
90. Шандра В. Малороссийское генерал-губернаторство (1802 – 1856). К., 2001.
91. Шара Л. Чернігівська міська дума (70-90-ті рр.. XIX ст.). Чернігів, 2010. 224 с.
92. Шкварчук В. Голодомор 1932 – 1933 гг. на Черниговщине. Чернигов, 1999.
93. Шкварчук В. На казарменному становищі. Чернігів, 2002.
94. Шовкопляс І. Мезинська стоянка. К., 1965.
95. Яцура М., Єдомаха І. Чернігів. К., 1958.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

Відеоісторія України. Альбом «Історія України» [Електронний ресурс].
Режим доступу: <http://io.ua/vcc9aad0484735d65b9262342215118f7>

Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]–Режим доступу:
<http://www.history.org.ua/?encyclor>

ІЗБОРНИК. Історія України IX-XVIIIст. Першоджерела та інтерпретації [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<http://litopys.org.ua/index.html>

Інститут історії України НАН України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.history.org.ua>

Історія України [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<http://history.franko.lviv.ua/>

Історія України. Підручники [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<http://www.info-library.com.ua/books-book-76.html>

Михайло Грушевський. Історія України-Руси в 10 томах / Михайло Грушевський [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<http://litopys.org.ua/index.html> 8.

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/>